

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНА ТА ГАЛУЗЕВА СОЦІОЛОГІЯ

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ НА РОЗВИТОК НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

THE INFLUENCE OF SOCIO-ECONOMIC FACTORS TO THE DEVELOPMENT OF INFORMAL EMPLOYMENT IN UKRAINE

У статті досліджено вплив соціально-економічних факторів на розвиток і функціонування неформальної зайнятості. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували розвиток, теорії поширення і функціонування неформальної зайнятості. Закцентовано увагу на двох підходах – легалістському і структуралістському. Автор прагнув з'ясувати взаємозалежність між такими соціально-економічними категоріями, як рівень безробіття, кількість малих підприємств, середньомісячна заробітна плата, внутрішній валовий національний продукт, та масштабами поширеності неформальної зайнятості в українському суспільстві. Основна увага звертається на масовість та важкодоступність дослідження реальних показників поширеності неформальної зайнятості, тому що офіційно зареєстровані працівники можуть бути також залучені у неформальній сфері через отримання заробітної плати «у конверті».

Відзначається, що тимчасова, неповна та часткова зайнятість (зайнятість на основі погодинних контрактів, на основі договорів на виконання певного обсягу робіт, сезонна зайнятість тощо) набули широкого поширення в нашій країні в умовах перехідної економіки як стратегія адаптації до мінливих умов соціально-економічного життя. Ці форми нестандартної зайнятості з погляду раціонального використання особливо вигідні роботодавцю, оскільки дозволяють наймати працівників на короткий термін, перенавантажувати їх роботою, сплачуючи мінімальні податкові відрахування державі. Водночас неформальна, вторинна зайнятість дозволяє певною мірою забезпечити мобільність та збільшити шанси на зайнятість в цілому, зменшуючи ризик безробіття. Це, безумовно, відповідає інтересам працівників. Зазначається, що до об'єктивних недоліків неформальної зайнятості працівників належать такі: низький рівень оплати праці, відсутність контролю за безпекою робочих місць, відсутність кар'єрних перспектив. У статті обґрунтовується необхідність вивчення неформальної зайнятості, а також важливість її регулювання. Узагальнено, що неформальна і офіційна сфери економічної діяльності є певною цілісністю, а їх розвиток і функціонування відбувається комплементарно, адже функ-

ціонують вони в певних соціально-економічних умовах.

Ключові слова: неформальна зайнятість, легалістський підхід, структуралістський підхід, самозайнятість, домогосподарство.

The article is investigated the influence of socio-economic factors on the development and functioning of informal employment. The theoretical foundations of the research are the work of scientists who studied the distribution and functioning of informal employment. Attention is focused on two approaches - legalistic and structuralist. The author sought to establish interdependencies between some socio-economic categories and the scale of the prevalence of informal employment in Ukrainian society.

Informal, secondary employment allows to some extent to provide mobility and a higher employment rate in this case reducing the risk of unemployment and increasing the chances of employment. It is definitely corresponds to the interests of workers. It gives an opportunity of underwork, chance to get your first money and feel independent. It should not be forgotten that the employee primarily considers a nonstandard employment with the lack of social protection. The objective disadvantages of informal employment for the workers include a low level of payment, lack of control over the safety of the workplaces and in most cases - lack of career prospects.

Temporary, changeable or occasional employment (employment based on fixed-term contracts on the basis of contracts for a certain amount of work, seasonal employment etc.) has become widespread in our country under the conditions of a transitional economy, as a strategy of adaptation to changing conditions. These forms nonstandard employment in terms of rational use of working time were beneficial only to the employer since it allowed to hire workers on short time and do not have a staff member who will not be loaded with work for a certain period of the year, and whom an employer needs to pay a fixed salary; or overload already existing staff of workers that would definitely lead to a deterioration in the quality of products or services.

Comparative analysis of the approaches under discussion is implemented. A significant expansion of the original object of study is a result of the analysis. The necessity of studying informal employment, understanding of this phenomenon and the necessity of its regulation are justified.

Key words: informal economy, shadow economy, informal employment, informal economic activities.

УДК 316.334.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.10.8>

Варга Н.І.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

Постановка проблеми. Неформальна зайнятість у пострадянському просторі має значні масштаби. Згідно з деякими розрахунками її масштаби сягають понад 26% ВВП [1]. Неформальна зайнятість продовжує відігравати важливу роль у забезпеченні засобами для існування значної кількості населення. Неформальна зайнятість, яку раніше розглядали як «прихисток» для низькокваліфікованих працівників країн, що розвиваються, зараз розглядається як альтернативний варіант господарювання і містить низку специфічних характеристик і ознак [2].

Неформальна економіка і зайнятість є багатофункціональними. З одного боку, вони можуть відігравати роль своєрідного звалища відживаючих інститутів, забезпечуючи тимчасове виживання міських і сільських маргіналів, консервуючи рудиментарні форми виробничих відносин (наприклад, сімейні неформальні мікрофірми, засновані на архаїчних відносинах особистої залежності). З іншого боку, неформальну зайнятість можна розглядати як дублікат до офіційних інститутів, оскільки неформально зайняті виробляють товари і послуги, що споживаються в офіційній економіці, а замовлення для неформального сектору часто надходять із боку офіційного бізнесу. Також зайнятість в неформальному секторі є випробувальним майданчиком для нових інститутів як сукупність дрібних і найдрібніших підприємницьких одиниць, які легко змінюють асортимент, технологію, зовнішні та внутрішні господарські зв'язки, демонструючи швидку гнучкість і виживання. Саме така тиха революція неформальних виробників створює конкурентне ринкове середовище в сучасних країнах третього світу. Зрештою, підприємництво і зайнятість в неформальному секторі в Україні та інших країнах колишнього соціалістичного табору розвиваються саме на ґрунті традицій забороненого раніше тіньового бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі вивчення цього явища сформувався кілька підходів. Так, прихильники структуралістського підходу (підхід Міжнародної організації праці) В. Картая, Дж. Меззера, Г. Маркес і В. Токмана бачили передумову зростання неформальної зайнятості у поєднанні надлишку пропозиції праці і низького попиту на неї. Цей підхід трактував неформальну зайнятість як породження бідності, злиднів і відсталості.

Відповідно до концепції Ернеста де Сото [3] неформальна зайнятість є закономірною формою ґенези масових і народних форм капіталістичного підприємництва на периферії сучасного світового господарства. Причиною поширення неформальної зайнятості, за словами де Сото, є не бідність та нерозвинутість, а бюрократична зарегульованість господар-

ських відносин. Зростання масштабів неформальності економіки в третьому світі є формою розвитку і становлення підприємництва, якому вдалося прорватись крізь бюрократичність суспільства.

Легалістський і структуралістський підходи спільні у визнанні ролі неформального сектору як засобу стримування соціальної напруги і стратегії виживання малозабезпечених прошарків населення. Проте легалістський підхід підкреслює визначальну роль бюрократичної держави, що діє в економічних інтересах власних груп. Легалісти пропонують концепцію сегментації економіки країн третього світу, визначаючи привілейовані і непривілейовані прошарки підприємців. Законність стає перевагою тих, хто володіє політичною і економічною владою в державі. Розвиток же неформального сектору стає відповіддю населення на виклики держави, що зробили людей, за словами Е. де Сото, «жертвами своєрідного правового й економічного апартеїду» [3, с. 505].

Розвиток неформального сектору є логічною відповіддю підприємництва на надмірне регулювання з боку держави [4, с. 505]. Відповідно до неоліберальної позиції неформальна економіка складається з мікропідприємців, які хочуть працювати на неформальній основі, уникаючи витрат часу і ресурсів, пов'язаних з офіційною реєстрацією. Прихильники легалістського підходу стверджують, що бюрократична зарегульованість, велика кількість нормативно-правових актів створюють бар'єри для легалізації власного підприємництва і економічного зростання. У контексті дуалістичного підходу неформальна і формальна економіка часто розглядаються як відокремлені і дискретні [5, с. 505].

Неформально зайняті можуть пришвидшувати конкурентний розвиток економіки держави лише за умови невтручання держави у функціонування ринку, зменшуючи бюрократичні лабіринти і витрати, пов'язані з легалізацією бізнес-операцій. Представники легалістського підходу стверджують, що деякі підприємства занадто дрібні, щоб витримати витрати на формалізацію своєї діяльності. Надмірна бюрократична зарегульованість робить офіційну економіку недоступною для більшості малих підприємців [6]. Неформальний ринок праці характеризується більшою гнучкістю, що робить також ширшими можливості для працевлаштування. Неформальна економіка характеризується легкістю вступу (Gerxhani, 2004), що робить її доступнішою, ніж офіційне функціонування. Більшість зайнятих в неформальній економіці має значно більшу автономність, гнучкість і свободу у виборі видів діяльності, ніж у формальній, легальній діяльності [6].

У межах цієї наукової школи відзначається, що задіяність у неформальній зайнятості є не необхідністю, а результатом вибору людини. Неформально зайняті особи свідомо і раціонально обирають неформальність, підраховуючи свої витрати і прибутки. Отже, сфера і тип неформальної зайнятості повністю відповідають потребам і бажанням залучених до неї осіб [7].

С. Вільямс [8] відзначає, що не було виявлено жодної кореляції між розмірами податків і масштабами неформальної зайнятості, жодного зв'язку між неформальністю та рівнем державного втручання в економіку. Було встановлено, що більш високий рівень державного втручання (наприклад, через соціальний захист) корелює зі зменшенням масштабу неформальної зайнятості. Він відзначає також те, що дослідження колишніх соціалістичних країн у Центральній і Східній Європі показують, що дерегулювання економіки призводить до більшої, а не меншої, деформалізації.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати статистичні показники в довгостроковій перспективі та виявити їх взаємозв'язки з поширеністю неформальної зайнятості, які можуть підтвердити легалістську концепцію Е. де Сото.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здається, що більше безробіття, то меншою є імовірність зайнятості в легальному секторі. Отже, мають збільшуватися можливості для неформальної зайнятості, і, навпаки, що менше безробіття, то більше можливостей роботи в легальній сфері, що має приводити до скорочення неформальної зайнятості.

Рівень безробіття зменшився з 11,6% у 2000 році до 9,6% (приблизно на дві позиції). Це мало б означати скорочення неформальної зайнятості, але ситуація прямо про-

тилежна, адже відповідно до офіційних даних неформальна зайнятість зростає з 14,8% до 22,7%. З 2008 до 2009 року безробіття зросло з 6,4% до 8,8%. Як же відреагувала неформальна зайнятість? З 2008 до 2009 року безробіття зросло з 6,4% до 8,8%. Під впливом кризи воно незначно збільшилось (всього на 0,3%). Останніми роками рівень безробіття був у межах 9,1–9,6%. Це його найбільший показник. Проте неформальна зайнятість досягла свого піку і становить 26,6%. Загалом прослідковується яскрава тенденція, яка полягає в тому, що рівень безробіття з 2000-го року зменшувався, досягнувши рівня 6,4% у 2006–2008 роках, водночас частина неформальної зайнятості невідповідно зростала.

Проаналізувавши об'єктивні дані, можна говорити про наявність чіткої зворотної залежності між рівнем розвитку малого підприємництва і рівнем зайнятості в неформальній економіці. Підтверджується припущення, що малий бізнес – це фактор, що приводить до стримування поширення масштабів неформальної зайнятості.

Низку сфер економічного життя суспільства взяв на себе неформальний сектор, який паралельно розвивається на рівні з формальною економікою.

Традиційно вважається, що між розвитком неформальної зайнятості і кількістю малих підприємств є зворотна залежність. Аналіз в довгостроковій перспективі не дозволяє зробити настільки категоричні висновки. Бурхливе зростання малого підприємництва, яке почалося в посткризовий період, не тільки не спричинило скорочення неформальної зайнятості, але навіть не змогло зупинити її постійне зростання. На тлі зростання кількості малих підприємств спостерігається незначна зміна

Рис. 1. Рівень безробіття і участь населення в неформальному секторі

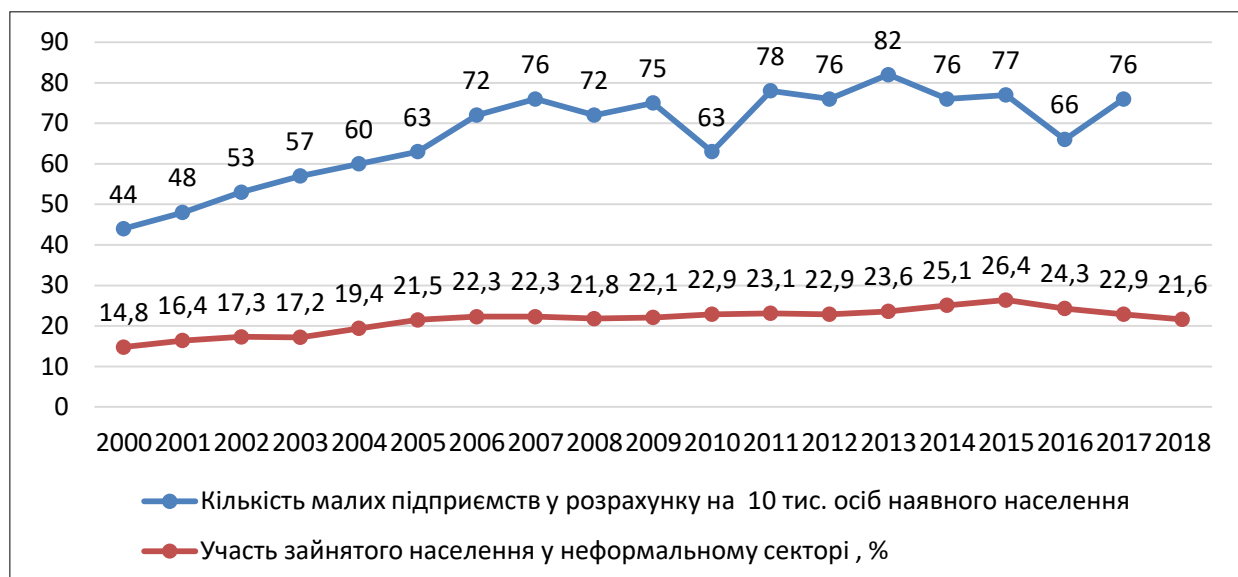

Рис. 2. Кількість малих підприємств на 10 тис. населення і участь у неформальному секторі

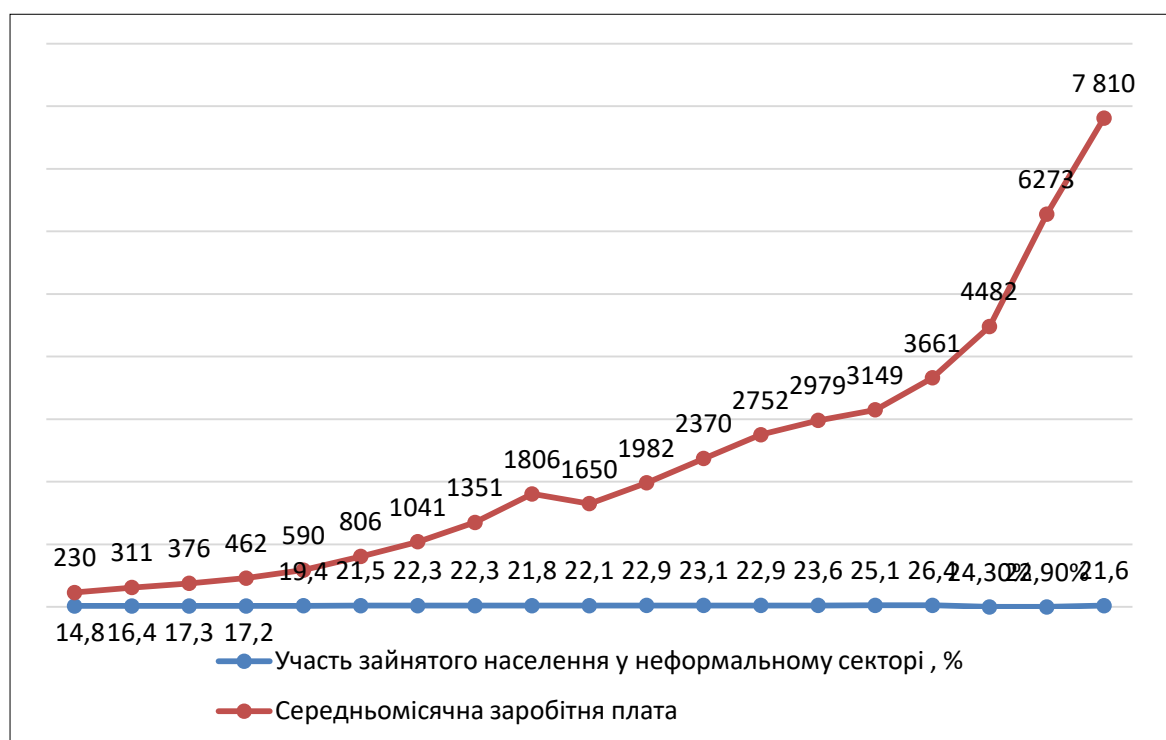

Рис. 3. Середньомісячна заробітна платня і участь населення в неформальному секторі

рівня неформальної зайнятості, масштаби поширення якої варто розглядати як ознаку постійності її розмірів і стабільності функціонування.

Проаналізувавши зв'язки неформальної зайнятості і безробіття, динаміку середньомісячної заробітної платні і регіонального валового продукту, можна дійти висновку, що неформальна зайнятість певною мірою є наслідком і невід'ємною складовою частиною економіки пострадянських країн.

На відміну від середньомісячної заробітної платні неформальна зайнятість змінювалась

не так радикально, оскільки діапазон її коливання був помітно меншим (з 14,8% до 25,1%). Зростання її після кризи залишалося на одному рівні, бо в українців стало менше можливостей і засобів працювати в неформальному секторі. Крім того, відбулася значна інфляція гривні, яка відобразилася на купівельній спроможності.

Картина буде більш повною, якщо проаналізувати динаміку валового регіонального продукту. Його зростання підтверджує зроблені раніше висновки, що пов'язані з аналізом безробіття. Економічний спад 2008–2009 років та 2015 року уповільнив

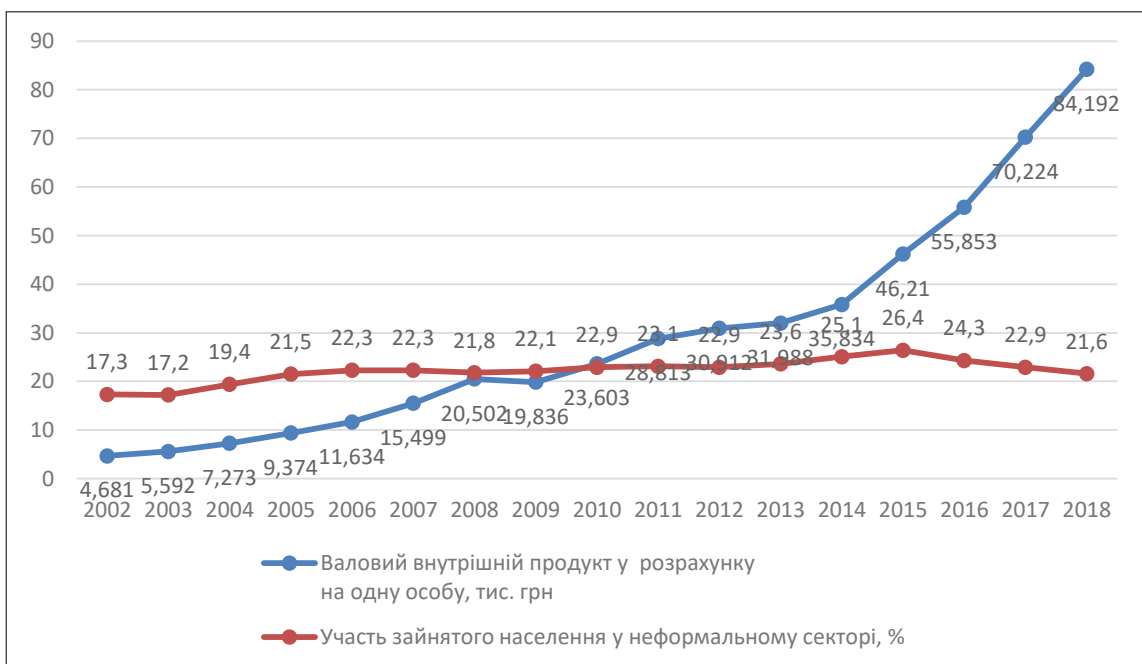

Рис. 4. Валовий внутрішній продукт і участь населення в неформальному секторі

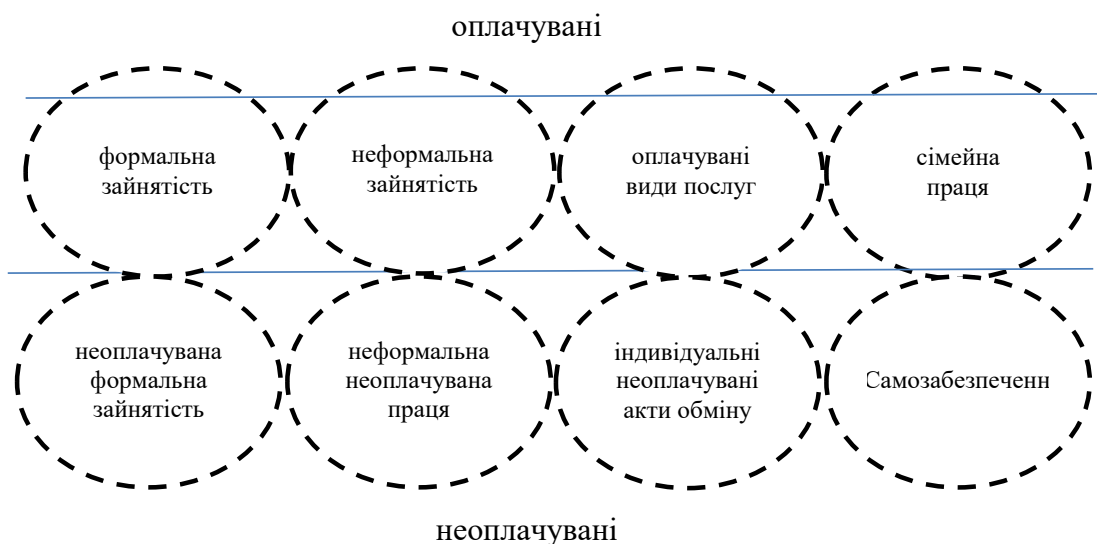

Рис. 5. Типологія практик зайнятості: загальна соціологічна організація праці [10]

темпи зростання неформальної зайнятості. Якщо розглядати реальне зростання ВВП, то його темпи уповільнюються, що відображається і на динаміці неформальної зайнятості. Спостерігаємо зворотну залежність між цими показниками: що вище розмір валового регіонального продукту на особу, то нижчі масштаби неформальної зайнятості. Наявність зворотної залежності між цими показниками виглядає доволі логічно, адже якщо формальна економіка регіону розвинута досить добре і презентує достатню кількість оплачуваних робочих місць, то необхідність в неформальній трудовій діяльності з боку населення зникає.

Аналіз темпів приросту величини неформальної зайнятості і ВВП ще раз підтверджує висновок про те, що формальний сектор з випередженням визначає зміни в неформальному секторі. Неформальна зайнятість із запізненням реагує на зміни у формальному секторі. Виходить, що формальний і неформальний складники ринку праці утворюють цілісність. Крім того, кожний з них створює умови для іншого і за певних умов переходить в інший.

Особливістю країн з перехідною економікою є також те, що в умовах економічного зростання підвищується попит і на послуги неформального сектору, низка видів яких не отримувє пов-

ної грошової оцінки [9]. Справа може бути також в тому, що в пострадянському просторі значна частина сфери послуг перебуває в неформальній економіці. Це призводить до того, що населення звертається до послуг неформальної сфери, витрачаючи там значні кошти.

Ця схема дозволяє дійти висновку, що неформальна самозайнятість при зростанні прибутків може замінюватися формальною, а неоплачувані неформальні послуги – оплачуваними неформальними. Це означає, що частина функцій, які типові для самозабезпечення, замінюють сімейну працю, індивідуальні неоплачувані акти обміну витісняються оплачуваними послугами, неформальна неоплачувана праця – формальною зайнятістю.

Висновки з проведеного дослідження.

Пряма залежність між зростанням ВВП, середньомісячною заробітною платнею і зростанням неформальної зайнятості, з одного боку, і зворотний зв'язок між безробіттям і зростанням неформальної зайнятості, з іншого боку, дозволяють дійти висновку, що в сучасній Україні неформальна зайнятість є комплементарним благом в цілому до економічного зростання. За відсутності офіційного економічного зростання відбувається зростання неформального сектору. Низка видів формальної діяльності тісно переплетена з неформальними видами трудової діяльності. Використання неоплачуваної праці домашніх працівників дозволяє домогосподарствам більш інтенсивно брати участь у формальній сфері економіки, а неформальна оплата праці відіграє важливу роль навіть в глобальних виробничих системах. Саме використання неформальних моделей в організації праці дозволяє великим компаніям досягати більш гнучкої системи виробництва, отримуючи певні конкретні переваги. Крім того, варто зробити узагальнення, що неформальна і офіційна сфери економічної діяльності є певною цілісністю, а їхній розвиток і функціонування відбувається комплементарно, адже функціонують вони в певних соціально-економічних умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Williams C. Policy Approaches towards undeclared work: a conceptual framework. GREY Working Paper No. 4. Sheffield : Sheffield University Management School. 2014.

2. McFarlane, C. Waibel M. Urban Informalities: Reflections on the Formal and Informal. Ashgate. 2012.

3. Эрнандо де Сото. Иной путь: экономический ответ терроризму / пер. с англ. Б. Пинскера. Челябинск : Социум, 2007. 408 с.

4. Rakowski, C. Contrapunto: the informal sector debate in Latin America. State Univ of New York Pr. URL: https://www.academia.edu/27196232/Contrapunto_The_informal_sector_debate_in_Latin_America_Rakowski_Cathy_A_ed._1994_State_University_of_New_York_Press_Albany__x_336_pp._dollar_21.95_hbk.

5. Williams C.C. and Round J. Beyond formalization: rethinking the future of work. *Foresight*, 2007. 9 (3). P. 30–41. URL: <https://www.macmillanihe.com/page/detail/rethinking-the-future-of-work-colin-c-williams/?sf1=>.

6. Gërkhani K. The informal sector in developed and less developed countries: a literature survey. *Public Choice*, 2004. 120 (3). P. 267–300. URL: <https://link.springer.com/article/10.1023/B:PUCB.0000044287.88147.5e>.

7. Jütting J.P. and Laiglesia J.R. Employment, poverty reduction and development: what's new? In: Jütting J.P. and Laiglesia J.R. (eds) *Is Informal Normal? Towards More and Better Jobs in Developing Countries*. Paris : OECD, 2009. p. 17–26.

8. Williams C. Tackling Europe's Informal Economy: A Critical Evaluation of the Neo-Liberal De-regulatory Perspective. *Journal of Contemporary European Research*. 2013 9 (2). URL: <http://jcer.net/index.php/jcer/article/view/496/0>.

9. Нуреев Р.М., Ахмадеев Д.Р. Формальная и неформальная занятость как «близнецы-братья»: современная российская практика. *Terra Economicus, CyberLeninka*, 2015. Том 13 (3). С. 16–33. URL: <https://ideas.repec.org/a/scn/031478/16372533.html>.

10. Williams C.C., Round J. and Rodgers P. *The Role of Informal Economies in the Post-Soviet World. The end of transition? Routledge Studies in the Modern World Economy*. Routledge, 2013. 244 p.

11. Черкашина Т. Історія становлення та розвитку молодіжних організацій на Херсонщині. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право»: зб. наук. праць. Київ : ІВЦ «Політехніка», 2012. № 2 (14). С. 23–28.

12. Черкашина Т. Сучасний стан організованого молодіжного руху на Херсонщині. *Міжнародний науковий форум*. Серія «Соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент»: зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 6. С. 72–80.